

PeregrXML és középkori keresztény héber

A köszöntőversek a digitális bölcsészet szemszögéből

Biró Tamás

ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék
OR-ZSE Judaisztikai Tanszék

*MTA Könyvtár,
2023. 04. 28.*

*Hebrew Carmina Gratulatoria of the
Hungarian Peregrines in the 17th century
(K-125486) PI: József Zsengellér*

NATIONAL RESEARCH, DEVELOPMENT
AND INNOVATION OFFICE
HUNGARY

PROJECT
FINANCED FROM
THE NRDI FUND
MOMENTUM OF INNOVATION

Áttekintés

1. Bevezetés a projektbe
2. Mi a digitális bölcsészet? Hogyan kapcsolódik a projektünkhöz?
3. A projekt digitális bölcsészeti aspektusa

Károli Gáspár University
of the Reformed Church in Hungary

NATIONAL RESEARCH, DEVELOPMENT
AND INNOVATION OFFICE
HUNGARY

PROJECT
FINANCED FROM
THE NRDI FUND
MOMENTUM OF INNOVATION

Áttekintés

1. *Bevezetés a projektbe*

2. Mi a digitális bölcsészet? Hogyan kapcsolódik a projektünkhöz?

3. A projekt digitális bölcsészeti aspektusa

Károli Gáspár University
of the Reformed Church in Hungary

NATIONAL RESEARCH, DEVELOPMENT
AND INNOVATION OFFICE
HUNGARY

PROJECT
FINANCED FROM
THE NRDI FUND
MOMENTUM OF INNOVATION

„Hallgatói mobilitás” a kora újkorban

- **Peregrinusok:** (kutatásunk során: protestáns) diákok (kutatásunk során: teológiaiakon), akik Magyarországról és Erdélyből nyugati egyetemekre mentek tanulni (kutatásunk során: 17. században).

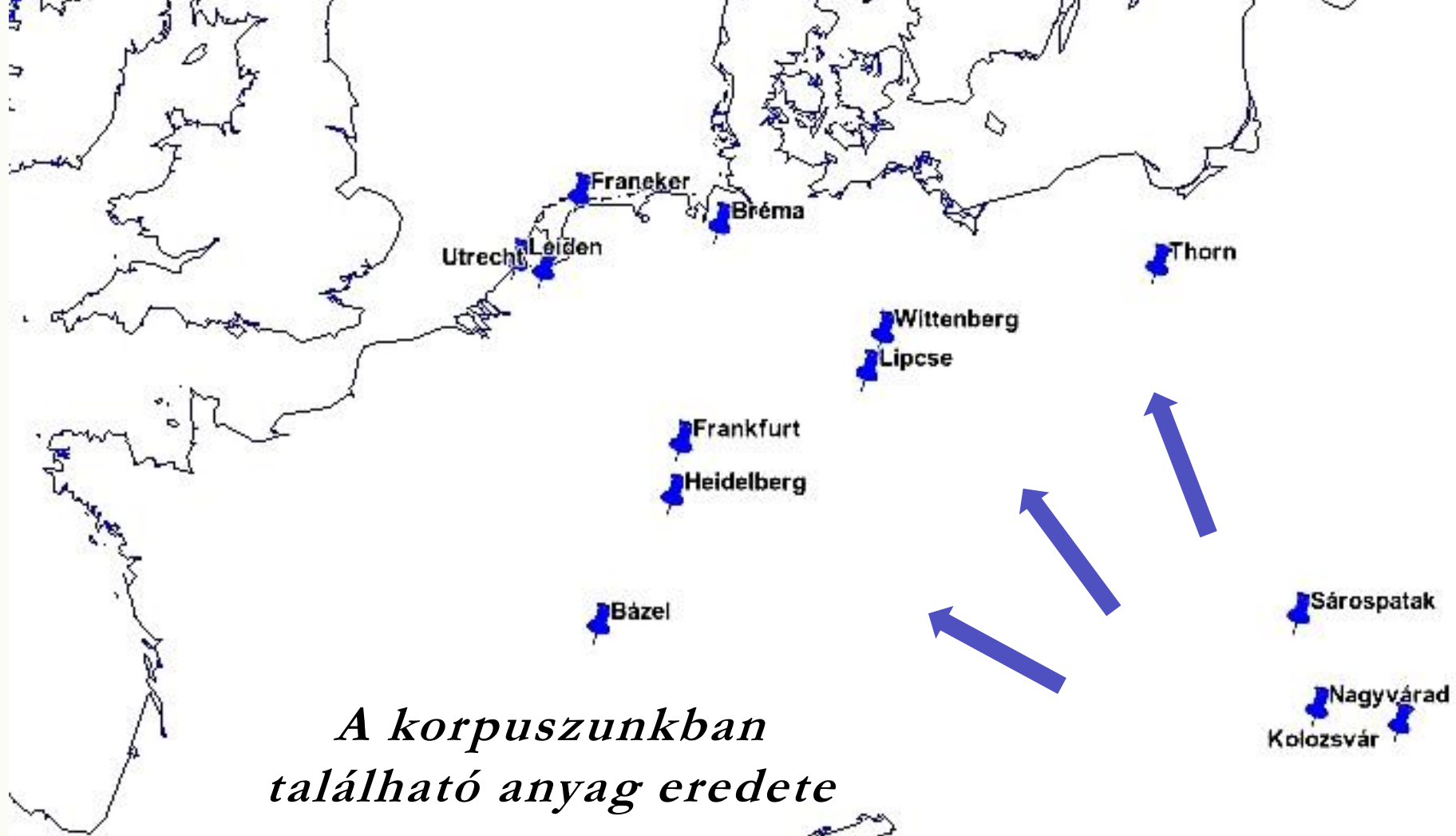

A kutatócsoport tagjai:
Zsengellér József (PI),
Biró Tamás, Götz Andrea,
Juhász Szandra, Koltai Kornélia.

*Magyar peregrinus.
Academiegebouw, Utrecht University.
<http://kcl-eldering.blogspot.com/2007/08/>*

Peregrinusok

Károli Gáspár University
of the Reformed Church in Hungary

NATIONAL RESEARCH, DEVELOPMENT
AND INNOVATION OFFICE
HUNGARY

THE NRDI FUND
MOMENTUM OF INNOVATION

Üdvözlő költemények (*carmina*)

- Nyilvános előadásokon, védéseken és vitákon (*disputa*), hallgatótársak (és professzorok) által írt költemények.
- Az esemény üdvözlése, az alkalom tárgyának kommentálása + szórakoztatás.
- Sok nyelven: latin, görög, héber, arámi, szír, valamint holland, magyar stb. (Postma 1995: legalább 15 nyelv csak Franekerben).
- A disszertációval, előadással stb. együtt adják ki.

*A projektünkben:
magyar szerzők, magyar címzettek.*

Károli Gáspár University
of the Reformed Church in Hungary

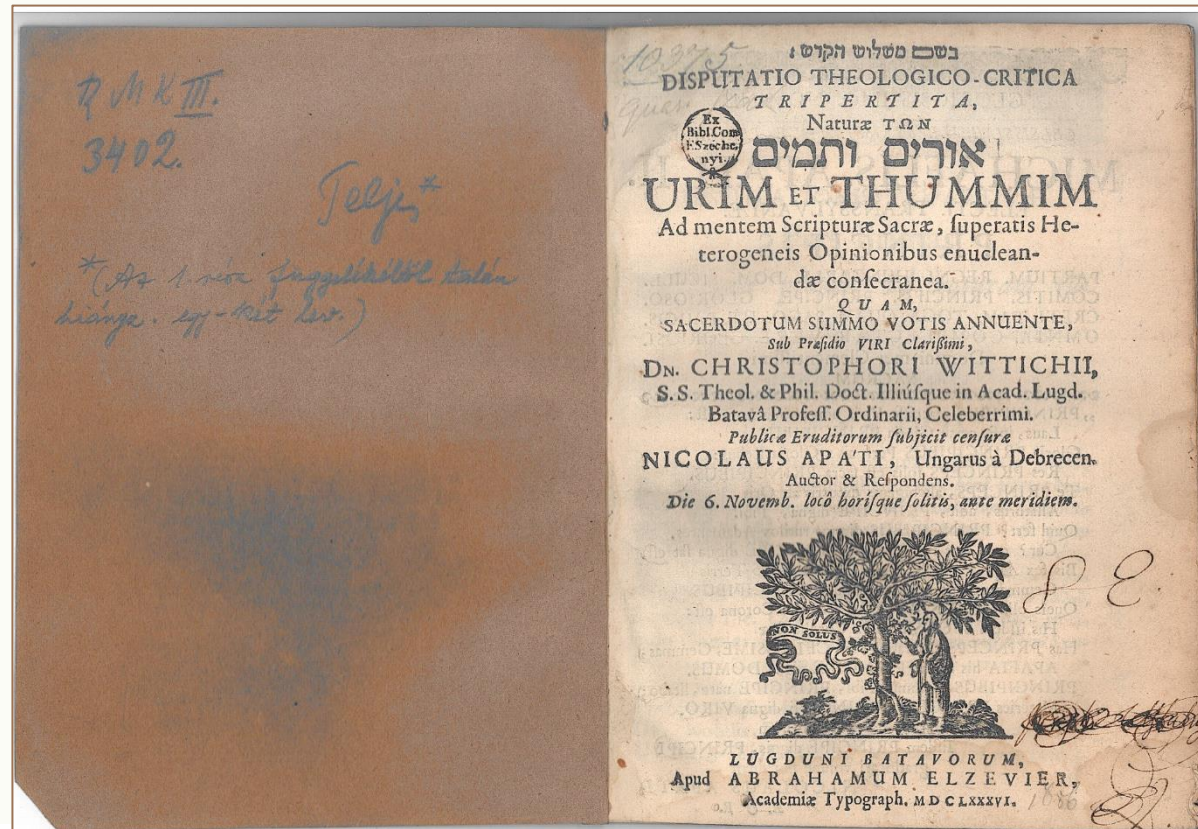

NATIONAL RESEARCH, DEVELOPMENT
AND INNOVATION OFFICE
HUNGARY

PROJECT
FINANCED FROM
THE NRDI FUND
MOMENTUM OF INNOVATION

Nicolaus Apati, Ungarus à Debrecen Abrahamus Elzevier, 1686

RMK III. 3402

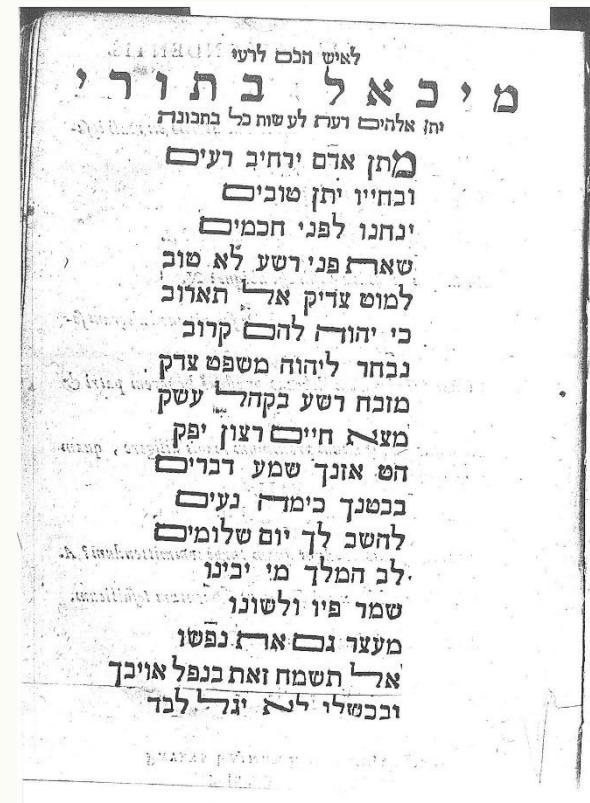
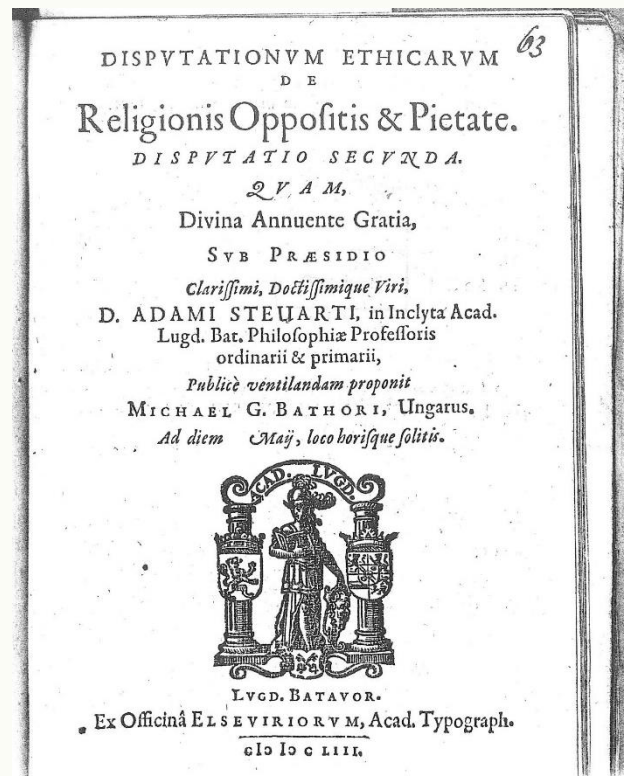

Károli Gáspár University
of the Reformed Church in Hungary

NATIONAL RESEARCH, DEVELOPMENT
AND INNOVATION OFFICE
HUNGARY

PROJECT
FINANCED FROM
THE NRDI FUND
MOMENTUM OF INNOVATION

Diószegi Kalmár Pál (1628/9-1663) költeménye Báthory Mihálynak (1631-1669) 1653-ból

RMK III. 1840

Károli Gáspár University
of the Reformed Church in Hungary

NATIONAL RESEARCH, DEVELOPMENT
AND INNOVATION OFFICE
HUNGARY

PROJECT
FINANCED FROM
THE NRDI FUND

MOMENTUM OF INNOVATION

Diószegi Kalmár Pál (1628/9-1663) költeménye

Péld. 8:35:

כִּי מִצְאֵי מִצְא חַיִּים
וַיִּפֶּק רָצוֹן מִיְהוָה:

Horváth Mihály (1631-1669) 1653-ból

נבחר ליהוה משפט צדק
מזבח רשע בקהל עשק
מצא חיים רצון יפק [יפיק]
הט אזנך שמע דברים
בבטנך כימה נעים
להשב [להשיב] לך יום שלומים
לב המלך מי יבינו
שמר פיו ולשונו
מעצר גם את נפשו
אל תשמח זאת **בנפל אויבך**
ובכשלו לא **יגל לבך**

Péld. 24:17:

בְּנִפְל אוֹיְבְךָ אֶל-תִּשְׂמַח
וּבְכִשְׁלוֹ אֶל-יִגַל לְבָבְךָ:

Károli Gáspár University
of the Reformed Church in Hungary

NATIONAL RESEARCH, DEVELOPMENT
AND INNOVATION OFFICE
HUNGARY

PROJECT
FINANCED FROM
THE NRDI FUND
MOMENTUM OF INNOVATION

לאיש חכם לרעי
מיכאל בתורי
יתן אלהים דעת לעשות כל בתבונה

Péld. 18:16:

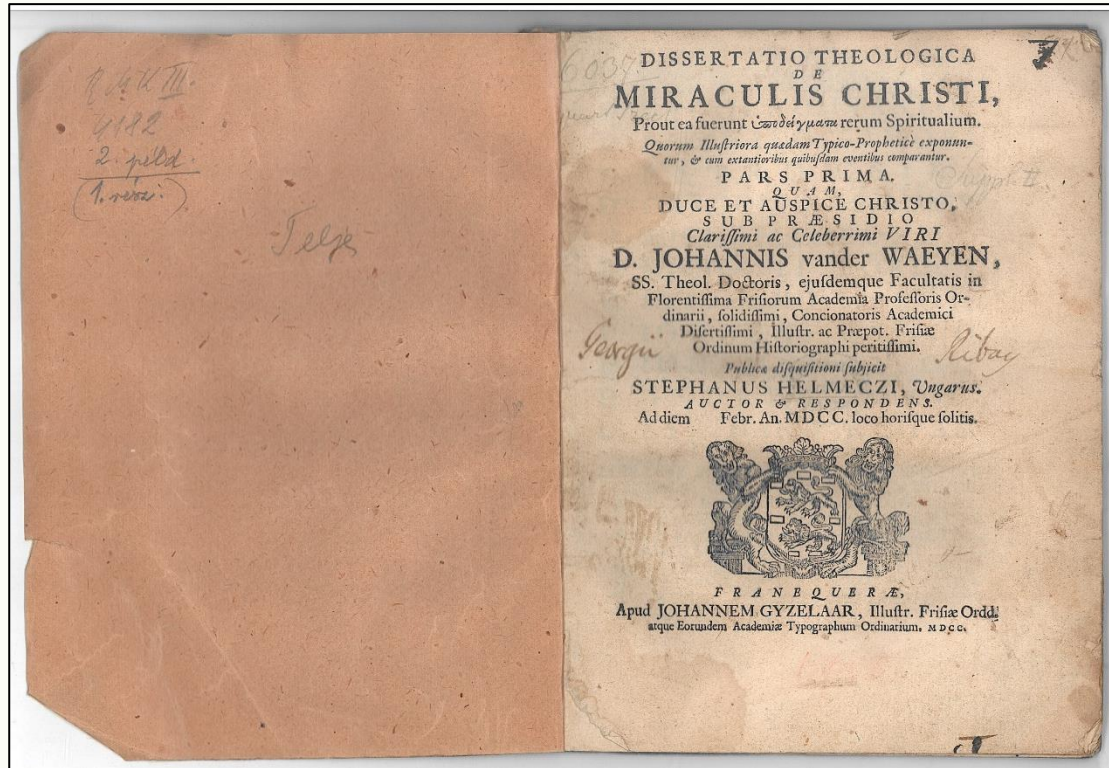
מִתֵּן אָדָם יִרְחִיב לוֹ
וְלִפְנֵי גְדֹלִים יִנְחֲנוּ:

מתן אדם **ירחיב** רעים
ובחיו יתן טובים
ינחנו לפני חכמים
שאת פני רשע לא טוב
למוט צדיק אל תארוב
כי יהוה להם קרוב

Péld. 18:5:

שְׂאֵת פְּנֵי-רָשָׁע לֹא-טוֹב
לְהִטּוֹת צְדִיק בַּמִּשְׁפָּט:

Gyöngyösi Pál költeménye Helmeczi Istvánnak (Franeker, 1700)

פזמון שלכלומאות לבחור הבחיר
שטפנום הלמצי
על פרישן המשיח הנפלל
ב סילקי ואלה . הונא כל לאדם
אכנ שלמלכ . ב . יי את פרישן חכם
בונרא נמד בארת!
יספ שוב פרס את מתנים בסתר המשיח .
פרק את דרכים . ונסתורין . יי אישי אלה
כדין חסיד . ז . ברזילא!
α. Ecol. 11 & 91 Act. 171 Gen. 11 B. Efa. 33: 43: 44: γ. Prov. 8: Pfal. 78:
Rom. 16: δ. Prov. 11 & 8: Pfal. 119: ε. Gen. 41 & 18: 19: Jof. 32: ζ. Joh. 2. 11:
1 Tim. 1:

RMK III. 4182

Károli Gáspár University
of the Reformed Church in Hungary

NATIONAL RESEARCH, DEVELOPMENT
AND INNOVATION OFFICE
HUNGARY

PROJECT
FINANCED FROM
THE NRDI FUND
MOMENTUM OF INNOVATION

Gyöngyösi Pál költeménye
Helmecczi Istvánnak (Franeker, 1700)

פזמון שלבלוזמאות לבחור הבחיר
שטפנוס חלמצי
על פרישן המשיח המפלפל

Posztbiblikus héber szavak:
בלוזמא, פזמון
(Jastrow: 'drinking of spiced wines')

בסילקי ואלה. α. הוונא כל לאדם
אפן שלמלכ. β. יי' את פרישן חכם
בגמרא גמד בארת:
יספ שוב פרס את מתנים בסתר המשיח. γ.
פרק את דרכים. δ. ומסתורין. ε. יי' אישי אלה
כדין חסיד. ζ. ברזילא:

α. Eccl. 11 & 91, Act. 17, Gen. 1: β. Esa. 33: 43: 44: γ. Prov. 8: Psal. 78: Rom.
16: δ. Prov. 1: & 8: Psal. 119: ε. Gen. 4: & 18: 19: Jes. 32: ζ. Joh. 21: η Tim. 1

Károli Gáspár University
of the Reformed Church in Hungary

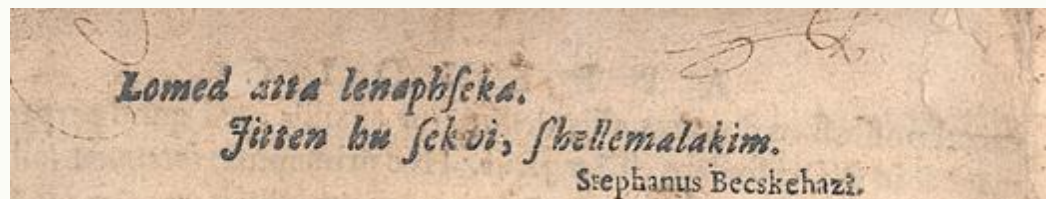
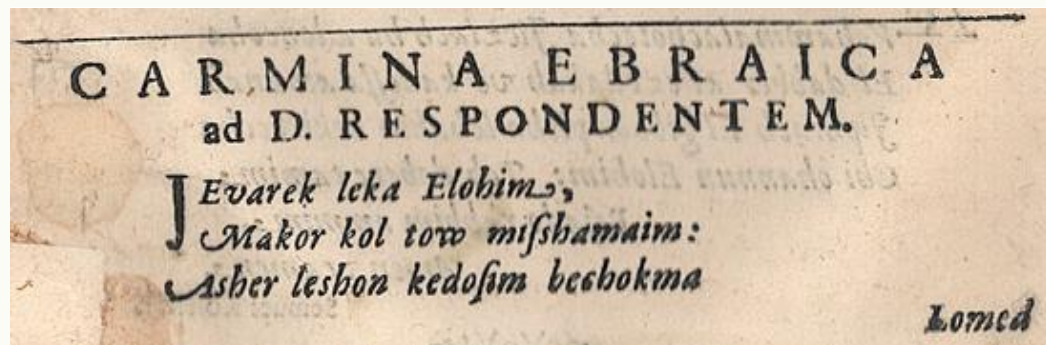

NATIONAL RESEARCH, DEVELOPMENT
AND INNOVATION OFFICE
HUNGARY

PROJECT
FINANCED FROM
THE NRDI FUND
MOMENTUM OF INNOVATION

Kiejtés

- *Becskehazi István verse Székegyhidi Istvánnak (1651, RMNY III 2356)*

makor → מקור

Jevarek leka Elohim,
Makor kol tov misshamaim:
Asher leshon kedosim bechokma
Lomed atta lenaphseka,
Jitten hu sekvi, shellemalakim.

Kihívások ezekben a példákban

- Másolatok minősége. Nyomdahibák az eredetiben.
- A szerző tökéletlen héber nyelvtudása.
- Többféle írásmód: vokalizált héber, pontozatlan héber, latinbetűs.
- Pontozatlan héber: több olvasat, bizonytalanságok.
- Normalizáció: a szerző szerint vagy a szerintünk helyes? Kutatási kérdéstől függ.
- Kutatási kérdések széles skálája (az elmúlt években és a jövőben):
 - a. A szerzők nyelvtudása.
 - b. A költemények nyelvezete.
 - c. Irodalmi szerkezet, műfaj...
 - d. Kulturális, történelmi, teológiai kérdések.

Károli Gáspár University
of the Reformed Church in Hungary

NATIONAL RESEARCH, DEVELOPMENT
AND INNOVATION OFFICE
HUNGARY

PROJECT
FINANCED FROM
THE NRDI FUND
MOMENTUM OF INNOVATION

Mit tanulhatunk ezekből a költeményekből?

Többek között:

- Milyen szinten sajátították el a hébert a korabeli hallgatók?
- Vajon kizárólag a maszoretikus bibliai héber nyelvet tanulták?
- Esetleg a héber nyelv későbbi korszakait is megismerték?
- Volt-e nyelvi transzfer anyanyelvből / domináns második nyelvből?
- Viszonya a korabeli héber és európai költészettel?
- Mi jellemzi a *carmina gratulatoria* irodalmi műfaját?

Károli Gáspár University
of the Reformed Church in Hungary

NATIONAL RESEARCH, DEVELOPMENT
AND INNOVATION OFFICE
HUNGARY

PROJECT
FINANCED FROM
THE NRDI FUND
MOMENTUM OF INNOVATION

A „kora újkori keresztény héber” mint a középkori héber nyelv egyik alete?

Középkori zsidó héber

- Idegennyelvként történő elsajátítás
 - Nagyon fiatal kortól, intenzív módon
- Előbb Tóra, csak később NaKh,
+ biblia utáni héber is
- Írott modalitás, felolvasás
 - Szóbeli modalitás ????
- Nyelvi transzfer anyanyelvből? (+ arámi?)

Középkori keresztény héber

- Idegennyelvként történő elsajátítás
 - Idősebb kortól, kevésbé intenzív
- Teljes Ószövetség, pl. Példabeszédek
+ valamennyi biblia utáni héber is?
- Írott modalitás, felolvasás
 - Szóbeli modalitás ????
- Nyelvi transzfer: anyanyelv, latin, görög?

Károli Gáspár University
of the Reformed Church in Hungary

NATIONAL RESEARCH, DEVELOPMENT
AND INNOVATION OFFICE
HUNGARY

PROJECT
FINANCED FROM
THE NRDI FUND
MOMENTUM OF INNOVATION

Mit tanulhatunk ezekből a költeményekből?

Többek között:

- Milyen szinten sajátították el a hébert a korabeli hallgatók?
- Vajon kizárólag a maszoretikus bibliai héber nyelvet tanulmányozták?
- Esetleg a héber nyelv későbbi korszakait is tanulmányozták?
- Volt-e nyelvi transzfer anyanyelvről a második nyelvből?
- Viszonya a korabeli irodalommal a költészettel?
- Mi jellemzi a *carmina* irodalmi műfaját?

Válaszok a digitális bölcsészet segítségével?

Károli Gáspár University
of the Reformed Church in Hungary

NATIONAL RESEARCH, DEVELOPMENT
AND INNOVATION OFFICE
HUNGARY

PROJECT
FINANCED FROM
THE NRDI FUND
MOMENTUM OF INNOVATION

Áttekintés

1. Bevezetés a projektbe

2. *Mi a digitális bölcsészet?*

Hogyan kapcsolódik a projektünkhöz?

3. A projekt digitális bölcsészeti aspektusa

Károli Gáspár University
of the Reformed Church in Hungary

NATIONAL RESEARCH, DEVELOPMENT
AND INNOVATION OFFICE
HUNGARY

PROJECT
FINANCED FROM
THE NRDI FUND
MOMENTUM OF INNOVATION

Mi a digitális bölcsészet (*digital humanities*)?

- Korábban *humanities computing* (pl. „bölcsész tudományi informatika”),
- és már az 1940-es évektől kezdve létezik, például:
 - *Index Thomisticus* (1946-tól, Roberto Busa és tsai),
 - *Bar Ilan Responsa Project* (1963 óta) és nagyon sok minden más.
- Unsworth et al. (eds.), *A Companion to Digital Humanities* (2004):
 - új elnevezés, mert szélesebb perspektíva, nem csupán digitalizáció

Mi a digitális bölcsészet (*digital humanities*)?

- Irodalmi és történelmi adatbázisok; szövegek, képek, térképek és zene digitalizálása, számítógépes nyelvészet / nyelvtechnológia (természetes nyelvfeldolgozás) stb.
1. Adatok előállítása: pl. digitalizáció, *born-digital* tartalmak, adatbázisok és hálózatok építése.
 2. Eszközök készítése: keresők, elemzők, adatbányászat (*big data*)
 3. Kérdések megválaszolása.

Mi a digitális bölcsészet (*digital humanities*)?

- Irodalmi és történelmi adatbázisok; szövegek, képek, térképek és zene digitalizálása, számítógépes nyelvészet / nyelvtechnológia (természetes nyelvfeldolgozás) stb.
1. Adatok előállítása: pl. digitalizáció, *born-digital* tartalmak, adatbázisok és hálózatok
 2. Eszközök készítése: keresők, elemzők, adatbázisok
 3. Kérdések megválaszolása.

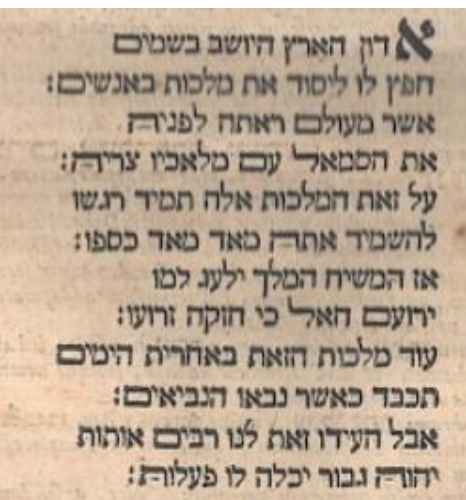
Valamint reflexió a digitális alkalmazások társadalmi aspektusaira
(*human-computer interaction*)

Mi a digitális bölcsészet (*digital humanities*)?

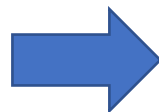
A digitális bölcsészet haszna:

0. Eszközök (korpuszok, adatbázisok, mondattani elemzők, hálózatok...) építése
1. Korábban is megválaszolható kérdések gyorsabb megválaszolása.
2. Korábban praktikusán megválaszolhatatlan kérdések megválaszolása.
3. Új, korábban nem is felvetett kérdések felvetése és megválaszolása.

Digitális bölcsészet a projektünkben

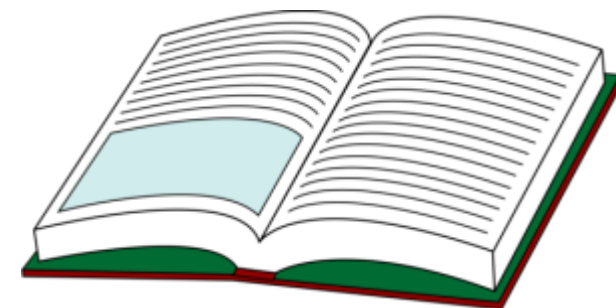

Eredeti kép

Föld ura, ki az égben lakozol, [Legyen/volt] kedvére megalapozni (?) királyságot az emberek közt. Aki/amely (= a királyság) soha [nem] látta [maga] előtt Szamaelt [a halál angyalát] és a (társ)angyalait, az ő ellenségeit. Ezen királyság miatt ezek (Szamaelék?) mindig megremegnek Elpusztítani (a királyságot) azt nagyon-nagyon kívánják. Akkor a Messiás Király kigúnyolja / megveti őket, Zúg / morajlik (???) [örömeben] az Isten, mert erős a karja. Ez a királyság még az idők végén Megnehezedik? tekintélyessé válik? amint a próféták jövendölték. De tanúsította ezt számunkra sok jel Az Úr hős, aki beteliesíti neki a cselekvéseket.	אדון הארץ היושב בשמים ² חפץ לו ליסוד את מלכות באנשים: אשר מעולם ³ ראתה לפניה את הסמאל עם מלאכיו צרה: ⁴ על זאת המלכות ⁵ אלה תמיד רגשו ⁶ להשמיד אתה ⁷ מאד מאד כספו: ⁸ אז המשיח המלך ילעג למו: ⁹ ירועם האל ¹¹ כי חזקה זרועו: עוד מלכות הזאת באחרית הימים ¹² תכבד כאשר נבאו הנביאים: אבל העידו זאת לנו רבים אותות יהוה גבור יכלה לו פעלות: Gratulabunds haec apposuit animo.
--	---

¹ אידם = 'ünnepeük', értsd pogányoké, vö. pl. Deut. 32:35, Jer. 18:17, 46:21, 49:32, Ezék. 35:5, Ovadjja 1:13...??
² Vö. Zsolt. 2:4: יושב בשמים ישתק אֱדֹנָי ילעג־לָמוּ.
³ Egy hiányzik, pl, מעולם לא ראתה חמה פגימתה של לבנה, (bRH 23b).
⁴ Tg. Ps-Jonatán, Gen 3:6: וחמת אתמא ית סמאל מלאך מותא ודחילת ידעת ארום טב אילנא למיכל וארום אסו הוא

Könyvkiadás


```
<p:original >בבטנך כימה נעים</p:original>  
<p:normalized>בבטנך כימה נעים</p:normalized>  
<p:transl_hu >A bensődben, kellemes  
fiastyük</p:transl_hu>  
<p:normalized>בבטנך כימה נעים</p:normalized>  
<p:transl_hu >A bensődben mily kedves</p:transl_hu>
```

Digitális kódolás

Nyers feldolgozás:

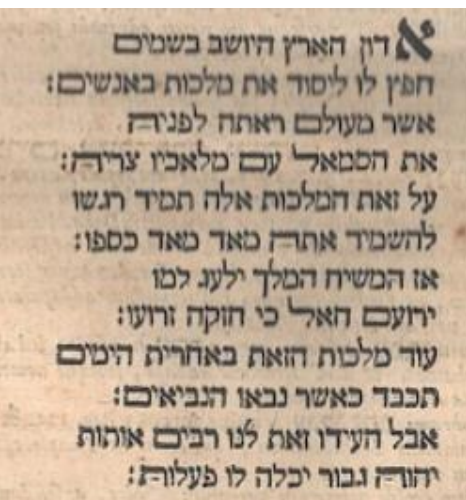
1. transkripció
2. nyersfordítás
3. észrevételek

Webes szövegkiadás

Bizonyos kutatási kérdések megválaszolása

Digitális bölcsészet a projektünkben

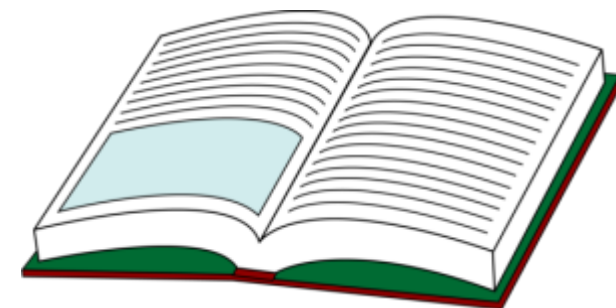
Eredeti kép

Föld ura, ki az égben lakozol,
[Legyen/volt] kedvére megalapozni (?) királyságot az ember
Aki/amely (= a királyság) soha [nem] látta f
Szamaelt [a halál angvalát]
Ezen királysá

Hogyan nézzenek ki a feldolgozás egyes állomásai? A válasz függ:

1. Az előző állomástól
2. A következő állomásokkal kapcsolatos elképzeléseinktől
3. A realitásoktól: mire vagyunk képesek
4. Elvi döntésektől
- + a véletlentől is?

Webes szövegkiadás

Könyvkiadás

```
<p:original >בבטנך כימה נעים</p:original>  
<p:normalized>בבטנך כימה נעים</p:normalized>  
<p:transl_hu >A bensődben, kellemes  
ük</p:transl_hu>  
<p:normalized>בבטנך כימה נעים</p:normalized>  
<p:transl_hu >A bensődben mily kedves</p:transl_hu>
```

Digitális kódolás

Bizonyos kutatási kérdések megválaszolása

Áttekintés

1. Bevezetés a projektbe
2. Mi a digitális bölcsészet? Hogyan kapcsolódik a projektünkhöz?
3. *A projekt digitális bölcsészeti aspektusai*

Károli Gáspár University
of the Reformed Church in Hungary

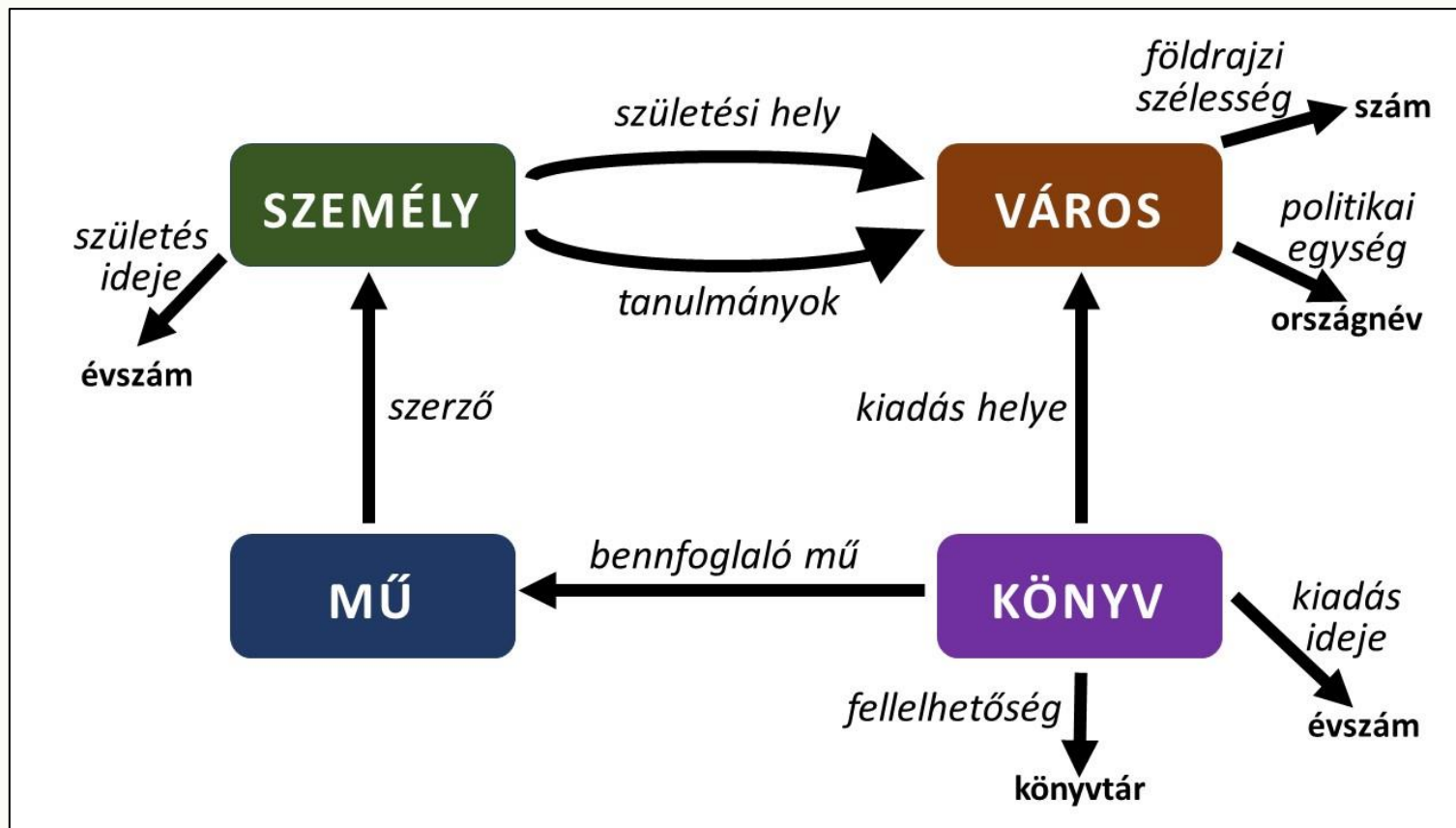
NATIONAL RESEARCH, DEVELOPMENT
AND INNOVATION OFFICE
HUNGARY

PROJECT
FINANCED FROM
THE NRDI FUND
MOMENTUM OF INNOVATION

Milyen adatokkal, adatstruktúrákkal dolgozunk a projektünk során?

- Fényképek
- Szövegek
 - Különböző nyelveken, különböző írásrendszerekkel.
 - Verssorokba rendezve.
- Számok (pl. évszámok, oldalszámok)
- Földrajzi helyek
- ...

Adatmodell

Károli Gáspár University
of the Reformed Church in Hungary

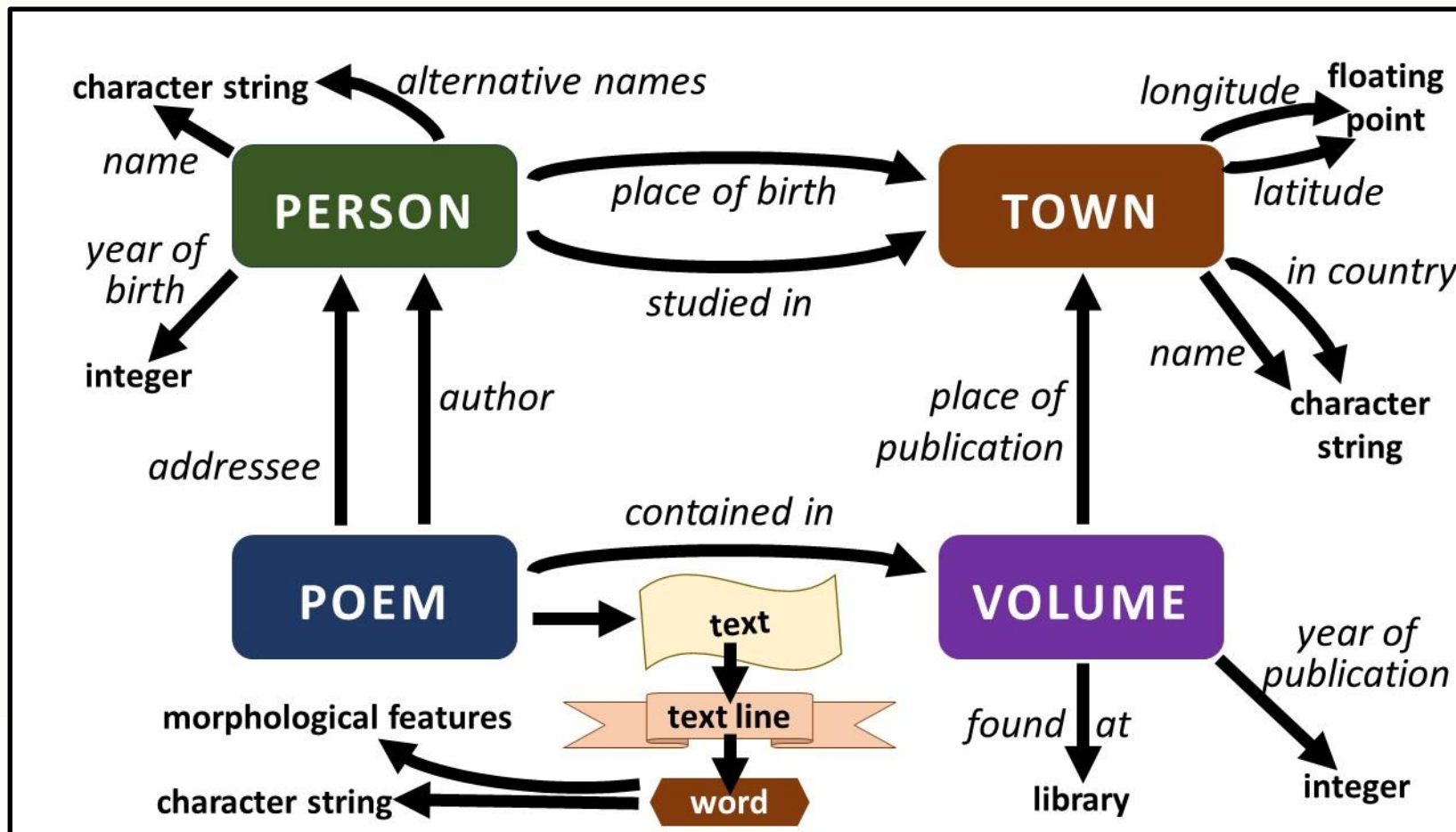

NATIONAL RESEARCH, DEVELOPMENT
AND INNOVATION OFFICE
HUNGARY

PROJECT
FINANCED FROM
THE NRDI FUND

MOMENTUM OF INNOVATION

Adatmodell

Példák elképzeltetű lekérdezésekre (pszeudokód):

- **SELECT** name, alternative_name **FROM** persons **WHERE**
person.studied_in.in_country == Netherlands
- **SELECT** morphological_feature **FROM** poems **WHERE**
poem.addressee.year_of_birth < 1651
- **SELECT** volume **FROM** volumes **WHERE**
volume.place_of_publication.name == 'Leiden'

PeregrXML:

- Az átírás különböző szintjei.
- Többértelmű és bizonytalan értelmezések.
- Hibák.


```
<?xml version="1.0" encoding="UTF-8"?>
<p:poem xmlns:p="peregr.kre.hu">
  <p:location book_id="Leiden5_RMK_III_1840" date="1653" />
  <p:photo src="img5.jpg" />
  <p:photo src="img7.jpg" />
  <p:author id="dkp" name="Diószegi Kalmár Pál" />
  <p:addressee id="bm" name="Báthori Mihály" />
  ...
  <p:line id="13">
    <p:original >ט אָז אַן שטע דברים</p:original>
    <p:normalized>ט אָז אַן שטע דברים</p:normalized>
    <p:transl_en >Turn your ear, listen to my words</p:transl_en>
  </p:line>
  <p:line id="14">
    <p:original >בבטןך כיחה נעים</p:original>
    <p:normalized>בבטןך כיחה נעים</p:normalized>
    <p:transl_en >In your belly, the pleasant Pleiades</p:transl_en>
    <p:normalized>בבטןך כיחה נעים</p:normalized>
    <p:transl_en >In your belly, for how pleasant it is</p:transl_en>
  </p:line>
  <p:line id="15">
    <p:original>להשב לך יום שלוחים</p:original>
    <p:normalized>להשיב לך יום שלוחים</p:normalized>
    <p:transl_en>To return to you the day of retribution.</p:transl_en>
  </p:line>
  ...
</p:poem>
```

A megvalósuló honlap

Keresés

Köszöntjük az olvasót a 17. század nyelvi világában, amikor a héber meghatározó szerepet töltött be az egyetemi életben!

Itt olyan verseket talál, amiket javarészt külföldön ösztöndíjjal tanuló (= peregrinus) magyar diákok írtak egymásnak héberül. Ez különleges virtus volt, mert verset mindenki írt latinul vagy magyarul, de héberül csak a legtehetségesebbek.

A legismertebbek közülük: a bibliafordító Komáromi Csipkés György, a kollégiumépítő Martonfalvi György, a puritanista Medgyesi Pál, a gályarab Alistali Farkas Jakab, a nyelvtanító Kismarjai Veszelin Pál vagy a híres professzor és püspök Tofeus Mihály.

A versek betekintést adnak gondolkodásukba, képi világukba, Biblia- és héber nyelvismeretükbe.

Az oldalon a versek megtalálhatók eredeti kiadásukban, digitalizált változatban, kipontozott és javított formátumban, magyar és angol fordításban. Sőt néhány időmértékes verseléssel írt költemény hexameteres műfordítását is elkészítettük.

ÖSSZES VERS

Két utolsó megjegyzés

- A projekt lassan lezárul, de újabb és újabb feladatok mindig lesznek még.
- Minden észrevételt, visszajelzést köszönettel veszünk!

Károli Gáspár University
of the Reformed Church in Hungary

NATIONAL RESEARCH, DEVELOPMENT
AND INNOVATION OFFICE
HUNGARY

PROJECT
FINANCED FROM
THE NRDI FUND
MOMENTUM OF INNOVATION

Áttekintés

1. Bevezetés a projektbe
2. Mi a digitális bölcsészet? Hogyan kapcsolódik a projektünkhöz?
3. A projekt digitális bölcsészeti aspektusa

Károli Gáspár University
of the Reformed Church in Hungary

NATIONAL RESEARCH, DEVELOPMENT
AND INNOVATION OFFICE
HUNGARY

PROJECT
FINANCED FROM
THE NRDI FUND
MOMENTUM OF INNOVATION

Köszönöm a figyelmet!

Biró Tamás

biro.tamas@btk.elte.hu, birot@or-zse.hu

A kutatócsoport tagjai:

Zsengellér József (PI)

Biró Tamás

Götz Andrea

Juhász Szandra

Koltai Kornélia

Károli Gáspár University
of the Reformed Church in Hungary

*Hebrew Carmina Gratulatoria of the
Hungarian Peregrines in the 17th century
(K-125486) PI: József Zsengellér*

NATIONAL RESEARCH, DEVELOPMENT
AND INNOVATION OFFICE
HUNGARY

PROJECT
FINANCED FROM
THE NRDI FUND
MOMENTUM OF INNOVATION